

Sophia Perennis
Print ISSN: 2251-8932/Online ISSN:2676-6140
Web Address: Javidankherad.ir
Email: javidankherad@irip.ac.ir
Tel:+982167238208
Attribution-NonCommercial 4.0 International
(CC BY-NC 4.0)
Open Access Journal

SOPHIA PERENNIS

The Semiannual Journal of Sapiential Wisdom and Philosophy

Vol. 18, Number 2, Autumn and winter 2021-2022, Serial Number 40

Ibn Sina's al-Mabda' wa-al-ma'ād A Thematic Analysis, Studies' Appraisal and Codicological Aspect

pp.315-346

DOI: 10.22034/IW.2022.333112.1606

Sayyed Hamed Hashemi*

Mohammadjavad Esmaili**

Abstract

Al-Mabda' wa Al-Ma'ad (the Origin and the resurrection) is one of Ibn Sina's philosophical works in which many significant issues of Metaphysics and Natural philosophy are explained. It is noteworthy to say that later thinkers such as Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Shahāb al-Dīn Suhrawardī and Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī have referred to this book. However this book has similarities with other Ibn Sina's works, especially *Salvation (al-Najat)*, it contains different contents such as the perception of intelligibles, motion, the spheres and soul. These topics are definitely invaluable for further development in the history of Ibn Sina's reception. Since 1332/1953 to 1400/2021, four works were published on this books, two works included the text and the other two are Persian and French translations. In this article, having briefly introduced

---

* Ph. D. Student, Islamic philosophy and theology Iranian Research Institute of Philosophy, Tehran, Iran. E-mail: hashemi113113@gmail.com

** Assistant Professor at Iranian Institute of Philosophy. E-mail: esmaeili@irip.ir
Recived date: 15/01/2022 Accepted date: 08/03/2022

the book and evaluated the studies on it, it is meticulously examined the list of the MS copies of the as well as close look at fifty copies of them. Furthermore, the new detailed updated list of the work including seventy one copies has been reported in the appendix. On the basis of the current study, it is essential to establish a critical edition of the work as well as avoiding the previous errors both in content and in methodology.

Keywords: *The Origin and Resurrection*, Ibn Sina, Critical Edition, Metaphysics, Natural Philosophy.

Al-Mabda' wa Al-Ma'ad (the Origin and the resurrection) is one of Ibn Sina's philosophical works which contains the most important issues of Metaphysics and Natural philosophy. There are several reasons that confirm the attribution of this book to Ibn Sina. Some of these reasons are:

1. Historical reports, especially report of "The life of Ibn Sina"
2. Reference of Ibn Sina in the book " Al-Mubāḥaṭāt " to this book
3. The fame of attributing this book to Ibn Sina in the eyes of his Contemporary philosophers.

Ibn Sina wrote this book in Gorgan around the year 403/1012 to 404/1013 and this book has been one of the important sources in the scientific works of philosophers and researchers since its writing. Evidence of this is that philosophers such as Shahāb al-Dīn Suhrawardī, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī, Mulla Sadrā and other philosophers have used the contents of this book in their works.

Al-Mabda' wa Al-Ma'ad is the most similar to the book of Al-Najāt among the Ibn Sina's works, as nearly forty chapters of the text of *Al-Mabda' wa Al-Ma'ad* have been repeated in that book; nevertheless, in *Al-Mabda' wa Al-Ma'ad*, there are issues, arguments and explanations different from other works of Ibn Sina in subjects such as perception of intelligibles, motion, characteristics of the spheres, perfection of the soul, bliss and affliction, and characteristics of prophecy.

Al-Mabda' wa Al-Ma'ad contains the results of the two great sciences of Metaphysics and Natural philosophy. In Ibn Sina's view, the result of metaphysical science is the knowledge of the first origin and the relation of beings, according to their order, to that origin, and the result of natural science is the knowledge of the immortality of the soul and its resurrection; hence, Ibn Sina compiles this book into two general sections: the origion (the first and second articles) and the resurrection (the third article).

In the introduction to the book, Ibn Sina says that his work is based on facts that have been with the peripatetic philosophers. This does not mean that Ibn Sina quotes every word that peripatetic philosophers believe in it, even if it is false, but the meaning of this statement is as follows: first: he brings opinions from them that are correct and argumentative, and second: if the appearance of their expressions seems incorrect, he interprets them correctly. Ibn Sina also gives her own views and arguments in some chapters of the book.

In this book, Ibn Sina has tried to solve the problems and ambiguities of the words of the Peripatetic philosophers, to use simple and obvious arguments, and to avoid writing too much.

Since 1332/1953 to 1400/2022, four works were published on this books, two works included the text and the other two are Persian and French translations, however, all of the above works have shortcomings and drawbacks that prevent them from being trusted as a edited and valid text. Some of the most important critiques of these works are:

1. Lack of scientific introduction to the book and explanation of its place among other related works;
2. Limited access to many important manuscripts;
3. Not explaining the characteristics and quality value of the available manuscripts;
4. Inaccurate assessment of the independence or non-independence of manuscripts;
5. not reporting expressions of other manuscripts;
6. Many problems in terms of incorrect reading or recording, omissions, redundant words and incorrect fractions.

Therefore, in general, it can be said that the work done in this issue lacks sufficient accuracy and observance of the criteria of critical edition, and it is appropriate and necessary that this valuable work of Ibn Sina be edited with full accuracy and by observing the principles and rules of manuscript edition.

Also, one of the most important preliminaries for presenting a revised and trusted text of this book, as well as research work on it, is to have a comprehensive list of manuscripts of the book; to this purpose, we have compiled a relatively complete list of available manuscripts of this book by carefully searching in the existing catalogs of the world's libraries and preparing many manuscripts of this book. This list is visible in the appendix. In this list, in addition to editing the mistakes of the previous lists, new manuscripts are also introduced.

References

- Ibn Sina, Hussein Ibn Abdullah. (1439 A.H). *Al-isharat wa al-tanbihat*. Ed. Mojtaba zareie. Qom: Bustane Ketab. (In Arabic)
- _____ . (1404 A.H). *Al-Shifa', Al- Ilahiyat*. Ed. Saeed Zāyed. Qom: Maktab al-Ayatullah al-Marashi. (In Arabic)
- _____ . (1405 A.H). *Al-Shifa', Al-Tabi'iyat, Al-sema al- Tabiei*. Ed. Saeed Zāyed. Qom: Maktab al-Ayatullah al-Marashi. (In Arabic)
- _____ . (1371 A.H). *Al-Shifa', Al- Mantiq, Al-Madkhal*. Ed. Al- Ab Qanawati and others. Cairo: Al-Matba'a al-Amiriya. (In Arabic)
- _____ . (1396). *Al-Mubāḥaṭāt*. Ed. Mohsen Bidārfar. Tehran: Iranian Research Institute of Philosophy. (In Arabic)

- _____.. (1363). *Al-Mabda' wa Al-Ma'ad*. Ed. Abdullah Nourani. Tehran: Institute of Islamic Studies McGill University In Collaboration with Tehran University. (In Arabic)
- _____.. (2013). *Al-Mabda' wa Al-Ma'ad*. Ed. Mohammad Osmān. Cairo: Al-Thiqafat al-Diniyya. (In Arabic)
- _____.. (1388). *Mabda' wa Ma'ad*. In *Majmua Rasail-i Ibn Sina*. Trans: Mahmoud Shahābi. Qom: Ayat-i Ishraq. (In persian)
- _____.. (1332). *Mabda' wa Ma'ad*. Trans: Mahmoud Shahābi. Tehran: Tehran University. (In persian)
- _____.. (1364). *Al-Najat-min-al-Gharq fi Bahr al-Dalalat*. Tehran: University of Tehran. (In Arabic)
- al-Rāzī, Fakhr al-Dīn. (1411 A.H). *Al-Mabahith al-mashriqiyya fi 'ilm al-ilahiyyat wa-'l-tabi'iyat (Eastern Studies in Metaphysics and Physics)*. Qom: Bidar Press. (In Arabic)
- Suhrawardī, Shahāb al-Dīn. (1375). *Collection of works of Sheikh Ishraq*. V.1. Introduction and Edition: Henry Corbin, Sayyed Hossein Nasr, Najaf Goli Habibi. Tehran: Farhangi studies and Investigations Institute. (In Arabic)

این مقاله دارای درجه

علمی- ترویجی است

مجله علمی جاویدان خرد، شماره ۴۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، صفحات ۳۱۵-۳۴۶

المبدأ والمعاد ابن سینا

تحلیل مضمونی، ارزیابی پژوهش‌ها و نسخه‌شناسی اثر

سید حامد هاشمی*

محمد جواد اسماعیلی**

چکیده

المبدأ والمعاد یکی از کتاب‌های فلسفی ابن سینا است که بسیاری از مسائل مهم الهیات و طبیعیات در آن تبیین شده و اندیشمندان بعدی نظیر فخرالدین رازی، شهاب الدین سهروردی و نصیرالدین طوسی به این کتاب استناد کرده‌اند. با آنکه این کتاب، مشابهت‌هایی با سایر آثار ابن سینا به ویژه کتاب النجاة دارد، دارای مطالب متفاوت در مباحثی مانند ادراک معقولات، حرکت، افلاک و نفس است که از نظر تطوّر مسائل فلسفی اهمیت دارد. از سال ۱۳۳۲ تا ۱۴۰۰ چهار اثر در خصوص این کتاب منتشر شده که دو اثر، شامل متن اصلی و دو اثر دیگر، ترجمه فارسی و فرانسوی متن است. در این مقاله، ضمن معرفی اجمالی این کتاب و ارزیابی پژوهش‌های انجام گرفته درباره

* (نویسنده مسئول). دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

رایانامه: Hashemi113113@gmail.com

** عضو هیأت علمی مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران. رایانامه:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۱۷

آن، با بررسی دقیق فهرست‌های ارائه شده از نسخه‌های این اثر و همچنین تهیه و ملاحظه پنجاه نسخه خطی از آن، فهرست جدید و کامل‌تری ارائه شده که شامل هفتاد و یک نسخه خطی از این اثر است. با توجه به اطلاعات جدید نسخه‌شناسی و همچنین وجود اشکالات روشی و محتوایی و نیز نقصان فراوان از جهت نسخه‌شناسی در پژوهش‌های پیشین، به نظر می‌رسد تصحیح انتقادی این کتاب برای ارائه متنی منقح و مورد اعتماد از آن با رعایت اصول و قواعد علمی، امری ضروری است.

کلیدواژه‌ها: المبدأ والمعاد، ابن‌سینا، تصحیح انتقادی، مابعدالطبیعه، طبیعیات.

۱. درآمد

المبدأ والمعاد یکی از کتاب‌های فلسفی ابن‌سینا است که نسبت به کتاب‌هایی چون الشفاء، النجاة و الإشارات والتنبیها کمر مورد توجه قرار گرفته است. این کتاب، نسبتاً مفصل و شامل بسیاری از مسائل مهم مربوط به الهیات و طبیعیات است و با وجود شباهت‌هایی که با دو کتاب الشفاء و النجاة دارد^۱، دارای عناوین، مطالب و تبیین‌های متفاوت و گاهی منحصر بفرد در مباحثی مانند ادراک معقولات، حرکت، افلاک و نفس است که از جهت تطوّر مسائل فلسفی حائز اهمیت است، بنابراین برای دستیابی کامل به منظومه فکری ابن‌سینا و تحصیل رابطه این اثر با سایر آثار او لازم است این اثر را مورد تحقیق قرار دهیم. از طرفی چون این کتاب تاکنون به شیوه شایسته‌ای تصحیح نشده است، تصحیح انتقادی آن بر اساس نسخه‌های معتبر، کاری ضروری است تا در نهایت، متنی قابل استناد برای اهل تحقیق ارائه شود.

۲. درباره کتاب المبدأ والمعاد ابن‌سینا

۲-۱. صحت انتساب

کتاب المبدأ والمعاد^۲ از جمله آثار ابن‌سینا است که در صحت انتساب آن به وی تردیدی نیست. در رساله سرگذشت در سه موضع از این کتاب نام برده شده است. جوزجانی در رساله مذکور، وقتی ورود ابن‌سینا به گرگان^۳ و سکونتش در آنجا را گزارش می‌کند، می‌گوید: «وصف لأبي محمد الشيرازي^۴ کتاب المبدأ والمعاد»؛ تعبیر «صنف» بیانگر این است که این کتاب، نوشته خود ابن‌سینا است و از آثار املاء شده نیست. جوزجانی بار دیگر،

هنگامی که فهرست همه کتاب‌های ابن سینا را می‌آورد از این کتاب، چنین یاد می‌کند: «کتاب المبدأ والمعاد مجلدة»؛ این تعبیر نیز بیانگر یک جلد بودن این کتاب است. در بخش الحاقی رساله سرگذشت نیز نام این کتاب، ضمن آثار ابن سینا و از مصنّفات او در گرگان آمده است. (Avicenna. 1974: 44, 46, 94)

علاوه بر این، در منابع تاریخی دیگری که سرگذشت ابن سینا و آثار او بیان شده است، این کتاب از آثار قطعی او ذکر شده است؛ در این باره می‌توان از کتاب‌هایی همچون *تتمّة صوان الحکمه یا تاریخ حکماء الإسلام (الیهیعی، ۱۳۶۵/۱۹۴۶: ۵۹ و ۶۰)*، *عیون الأنباء فی طبقات الأطباء (ابن أبی أصیبعه، ۱۹۶۵: ۴۴۰ و ۴۵۷)* و *مسالک الأبصار فی ممالک الأمصار (ابن فضل الله العمری، ۱۴۲۳: ۸۱ و ۸۲)* نام برد.

همچنین خود ابن سینا در اثر دیگرش (المباحثات) از این کتاب نام برده و به آن ارجاع داده است (نک: ابن سینا، ۱۳۹۶: ۳۱۰) و فیلسوفان قریب العصر به زمان حیات ابن سینا نیز در آثار خویش، نام این کتاب را آورده و مطالبی از آن، نقل قول کرده‌اند (نک: عنوان ۲-۳ از این نوشته)؛ این امر علاوه بر اینکه اهمّیت این کتاب در نزد ایشان را می‌رساند، تأییدی بر صحّت انتساب آن به ابن سینا نیز می‌باشد. در نتیجه، کتاب المبدأ والمعاد از آثار قطعی ابن سینا است و در صحّت انتساب آن به وی جای هیچ‌گونه تردیدی نیست.

۲-۲. تاریخ نگارش

مطابق گزارش منابع معتبر تاریخی - که در بخش قبلی گذشت - ابن سینا کتاب المبدأ والمعاد را در گرگان نوشته است و چون او در حدود سال ۴۰۳ تا ۴۰۴ قمری در گرگان بوده است^۵ تاریخ تألیف این کتاب، در این محدوده زمانی، یعنی حدود سی و سه سالگی ابن سینا خواهد بود و این به معنای نگارش آن پیش از کتاب‌هایی چون الشفاء، النجاة و دانشنامه علایی است، اما نکته قابل توجّه این که او در چندین جای این کتاب از الطبیعیات خود نام می‌برد (نک: ابن سینا، ۱۳۶۳: ۳۹، ۵۲-۵۰، ۹۲) و همچنین در یک جا از البرهان خویش یاد می‌کند (نک: همان: ۳۵). در جمع میان این دو می‌توان چنین گفت که منظور از الطبیعیات و البرهان نوشته‌های دیگری غیر از آن چیزی است که در کتب متأخر مذکور آمده است.

۲-۳. المبدأ والمعاد در دیگر آثار

در میان آثار موجود، نخستین کسی که به نام کتاب المبدأ والمعاد تصریح کرده و به آن

ارجاع داده، خود ابن سینا است. او در کتاب المباحثات در مسأله نسبت نفس به صور معقوله، چنین می‌گوید: «نسبة النفس إلى الصور المعقولة كنسبة المادة إلى الصور بوجه ما وإن كان بينهما خلاف كما ذكر في كتاب المبدأ والمعاد...» (ابن سینا، ۱۳۹۶: ۳۱۰)؛ توضیح این مطلب در فصل هفتم از مقاله اول کتاب المبدأ والمعاد با عنوان «فی أنّ واجب الوجود معقول الذات وعقل الذات...» آمده است. (نک: ابن سینا، ۱۳۶۳: ۷ و ۸)

همچنین فیلسوفان پس از ابن سینا در آثار خود از کتاب المبدأ والمعاد ابن سینا یاد کرده و یا به آن استناد نموده‌اند که نشان‌دهنده اهمیت این کتاب در نزد ایشان است. نمونه‌هایی از موارد مذکور که در آنها علاوه بر ذکر نام کتاب به مطالب آن نیز استناد شده است، با تطبیق بر نسخه چاپی المبدأ والمعاد در زیر می‌آید:

۱. فخرالدین رازی در المباحث المشرقیة فی علم الإلهیات والطبیعیات (رازی، ۱۴۱۱، ۱: ۳۲۸؛ ابن سینا، ۱۳۶۳: ۱۰-۶)؛

۲. شهاب‌الدین سهروردی در التلویحات اللوحیة والعرشیة (سهروردی، ۱۳۷۵ش، ۱: ۶۹؛ ابن سینا، ۱۳۶۳: ۱۰-۶)؛

۳. خواجه نصیرالدین طوسی در شرح الإشارات والتنبیهاً (طوسی، ۱۳۸۶، ۳: ۸۹۰؛ ابن سینا، ۱۳۶۳: ۱۱۴)؛

۴. میرداماد در القبسات (میرداماد، ۱۳۶۷، ص ۳۵؛ ابن سینا، ۱۳۶۳: ۴۴)؛

۵. ملّاصدرا در رسالة فی القضاء والقدر (صدرالمتألهین، ۱۳۰۲: ۲۲۵؛ ابن سینا، ۱۳۶۳: ۹۹).

۴-۲. برخی از ویژگی‌های مهم المبدأ والمعاد و مقایسه آن با النجاة و الشفاء

المبدأ والمعاد از جهت مبانی، شیوه و اهداف نگارش دارای ویژگی‌های مهمی است که آگاهی به آن قبل از مطالعه کتاب، امری ضروری می‌نماید. برخی از این ویژگی‌ها عبارتند از:

الف. نگارش مطالب بر اساس مبانی فیلسوفان مشائی: ابن سینا در مقدمه این کتاب می‌گوید: «فإني أريد أن أدلّ في هذا الكتاب على حقيقة ما عند المشائين المحصّلين من حال المبدأ والمعاد»؛ این عبارت بیانگر آن است که او می‌خواهد مطالب کتاب را بر اساس مبانی فیلسوفان مشائی درباره مبدأ و معاد بنگارد. تعبیر مذکور، خواجه طوسی را بر آن داشته است که برای از بین بردن تعارض مطرح شده در مسأله اتّحاد عاقل و معقول در المبدأ والمعاد و آثار دیگر ابن سینا^۶، اثبات مسأله مذکور در این کتاب را به خاطر التزام او در

نگارش کتاب بر مبنای اصول فلسفه مشاء بدانند (طوسی، ۱۳۸۶، ۳: ۸۹۰)؛ اما سخن خواجه طوسی در این مسأله و مسائل مانند آن، قابل پذیرش نیست، زیرا لازمه عبارت ابن‌سینا این نیست که هر مطلبی، هر چند نادرست، اگر در نزد فلاسفه مشاء صحیح باشد، در این کتاب آورده و توجیه می‌شود؛ بلکه به این معناست که مباحث این کتاب، بر مبنای مطالب صحیح و حقایقی است که در نزد مشاء هست؛ به بیان دیگر، عبارت فوق، بر «آنچه در نزد مشاء، حقیقت است» دلالت ندارد، بلکه بر «حقایقی که در نزد مشاء هست» ناظر است. همچنین در مواردی که ظاهر عبارات فیلسوفان مشائی نادرست باشند، ابن‌سینا سعی کرده است تا آن عبارات را به وجه درست تفسیر کند. نکته مهم دیگر اینکه ابن‌سینا در برخی از فصول این کتاب، نظرات و استدلال‌های مختص به خود را که مورد توجه مشائیان نبوده است، نیز بیان می‌کند.^۷

شیوه ابن‌سینا در تصنیف این کتاب از حیث ارتباط با مبانی فیلسوفان مشائی، مشابهت زیادی با کتاب الشفاء و النجاة دارد. این ادعا، هم از حیث مشابهت متن و هم از مطالب مذکور در مقدمه‌های المنطق و السماع الطبیعی کتاب الشفاء قابل اثبات است؛ با این توضیح که او در مقدمه‌های مذکور علاوه بر اینکه به رعایت جانب شریکان مشائی، انتشار مطالب صحیح آنها و چشم‌پوشی از خطاهای آنها تصریح می‌کند، بیان می‌کند که مطالب کتاب، مطابق رأی و نظر اوست و در برخی موارد، نظرات خاص خود را نیز به آن افزوده است. (نک: ابن‌سینا، ۱۴۰۵: ۳ و ۴؛ ۱۳۷۱: ۱۰)

ب. **ثمره دو علم مابعدالطبیعة و طبیعیات:** ابن‌سینا در این کتاب، برخلاف آثار دایرة المعارف‌گونه خود - همچون الشفاء، النجاة و دانش‌نامه علائی - دنبال ارائه مطالب جامع فلسفی در موضوعات گوناگون نیست، بلکه هدف او از این تصنیف، پرداختن به ثمره و حاصل مهم‌ترین علوم فلسفی، یعنی علم مابعدالطبیعة و علم طبیعیات است. او یادآور می‌شود که ثمره علم مابعدالطبیعة، بخشی است که درباره مبدأ اوّل و نسبت موجودات - بر اساس ترتیبشان - با او بحث می‌کند؛ و ثمره علم طبیعیات نیز شناخت جاودانگی نفس و دارای معاد بودن آن است؛ به همین دلیل، المبدأ والمعاد را در سه مقاله تنظیم می‌کند که دو مقاله نخست آن درباره «مبدأ» و مقاله سوم درباره «معاد» است. (نک: ابن‌سینا، ۱۳۶۳: ۱)

ج. **برطرف کردن مشکلات علمی پیشینیان:** برخی از اصولی که ابن‌سینا هنگام نوشتن این کتاب به آنها توجه داشته، عبارت است از: تبیین روشن مطالب دشوار و پیچیده

پیشینیان، آشکار ساختن مطالب ناگفته ایشان، نظم دادن به مطالب پراکنده آنها و همچنین شرح و بسط موضوعاتی که قبل از او به صورت مجمل و مبهم مطرح شده بود. (نک: همان) برای نمونه به یک مورد در این خصوص اشاره می‌شود: ارسطو حرکت فلک را به واسطه «طبع»، «نفس» و نیز به واسطه «قوه‌ای نامتناهی» می‌داند و ظاهر عبارات وی در این خصوص، متناقض می‌نمایند؛ از این رو، ابن‌سینا برای اینکه این مشکل را حل کند، مسائل مربوط به این اقوال را با مقدمات لازم، در چند فصل تبیین می‌کند و در نهایت می‌گوید: «وقد اتضح لك أنّ الفيلسوف إذا قال: إنّ الفلك متحرك بطبعه فماذا يعني، أو قال: إنّ متحرك بالنفس فماذا يعني، أو قال: متحرك بقوة غير متناهية تحرك كما يحرك المعشوق فماذا يعني، وأنّه ليس في أقواله تناقض ولا اختلاف» (ابن‌سینا، ۱۳۶۳: ۶۱) البته لازم به ذکر است که رعایت اصول مذکور، در الشفاء و النجاء که در آنها نیز قصد مشایعت و همراهی با فیلسوفان مشائی را داشته، مشهود است.

د. اختصار نویسی و پرهیز از آوردن براهین سخت و طولانی: از ویژگی‌های مهم این کتاب، بیان مطالب به صورت موجز و مختصر و همچنین استفاده از برهان‌های ساده و حتی‌الإمكان کوتاه است. ابن‌سینا موقع نوشتن این کتاب، خود را به مختصرنویسی و پرهیز از استدلال‌های دشواری که مبتنی بر تشکیل قیاس‌های فراوان باشد، ملتزم می‌داند.^۸ او در این کتاب، در غیر از موارد ضروری^۹، از تطویل اجتناب کرده و برخلاف عادت رایجش^{۱۰}، به ارجاع و در برخی موارد، به مصادره بسنده کرده است. (برای نمونه نک: ابن‌سینا، ۱۳۶۳: ۵۰، ۸۲، ۱۰۲) وی همچنین سعی داشته است که در میان برهان‌های موجود، روشن‌ترین آنها را بیان کند؛ برای نمونه، پس از تبیین برهان اتحاد صورت معقوله با عقل بالقوه، می‌گوید: «برای این مسأله، برهان‌های پیچیده و دشواری نیز وجود دارد، اما ما آنها را رها کرده و به آشکارترین برهان، تکیه کردیم». ابن‌سینا در بخش پایانی کتاب نیز، پایبند بودن خود به این شیوه را یادآور می‌شود. (همان: ۱۲۱)

ه. مباحث اختصاصی المبدأ والمعاد: این کتاب با وجود شباهت‌هایی که با آثاری همچون النجاة و الشفاء دارد، حاوی مطالب، تبیین‌ها و استدلال‌های متفاوت از کتب مذکور است. این تفاوت‌ها در مقاله دوم و خصوصاً مقاله سوم این کتاب، بیشتر دیده می‌شود. برخی از مهم‌ترین مطالب، تبیین‌ها و استدلال‌های متفاوت در این کتاب عبارتند از: اتحاد عاقل و معقول، دوام اتصالی حرکت مکانی، اثبات حیات در افلاک، معنای ابداع نزد حکماء، عنایت و عدل صانع و آثار حکمت او بر آسمان‌ها و زمین، کمال نفس و

غایت کمال عالم عائد، مباحثی از سعادت و شقاوت، ویژگی‌های نبوت و ... .

۳. پیشینه تحقیق و ارزیابی اجمالی

تاکنون چهار اثر در خصوص ارائه متن کتاب المبدأ والمعاد ابن سینا منتشر شده که دو اثر، شامل متن اصلی و دو اثر دیگر، ترجمه فارسی و فرانسوی متن است که هر یک از آنها به ترتیب انتشارشان مورد ارزیابی قرار می‌گیرند:

۳-۱. **ترجمه محمود شهابی:** این اثر، اولین و تنها ترجمه کامل از کتاب المبدأ والمعاد به زبان فارسی و البته بدون ارائه متن عربی است که از روی نسخ خطی انجام گرفته است.^{۱۱} شهابی ابتدا متن کتاب را از روی نسخه‌ای پرغلط استنساخ می‌کند و سپس متن حاضر شده را به شیوه قیاسی و گاهی با مقابله با کتاب الشفاء و النجاة تصحیح می‌کند و پس از آن، چند نسخه خطی را - که نسبت به نسخه خودش مرجوح بودند - در تهران یافته و در فرآیند تصحیح از آنها نیز استفاده می‌کند. در نهایت، وی برای شروع کار ترجمه، به چهار نسخه در کتابخانه آستان قدس رضوی دسترسی پیدا می‌کند که یکی از آنها قدیمی‌تر بوده و همان را نسخه اساس برای ترجمه قرار می‌دهد^{۱۲} و از سه نسخه دیگر که تاریخ کتابت آنها متأخر بوده به عنوان نسخه بدل^{۱۳} استفاده می‌کند. (نک: ابن سینا، ۱۳۳۲: ب و ج؛ ابن سینا، ۱۳۸۸: ۴۳)

ارزیابی: ملاحظات آنکه در خصوص اثر چاپ شده محمود شهابی به نظر می‌رسد به قرار زیر است:

۱. محدودیت دسترسی شهابی به دیگر نسخه‌های ارزشمند المبدأ والمعاد؛ ۲. عدم بیان ویژگی‌ها و ارزش کیفی نسخه‌های در دسترس؛ ۳. عدم گزارش نسخه‌بدل‌ها در متن ترجمه، جز در یک مورد (نک: شهابی، ۱۳۳۲: ۱۱۴)؛ ۴. اشکالات فراوان در متن که برخی از آنها به نسخه‌های در دسترس وی و یا خوانش‌های ناصحیح^{۱۴} از نسخه‌ها بازگشت دارد و برخی به عدم رعایت شیوه صحیح ترجمه^{۱۵} بنا بر این در ترجمه مذکور، اصول و قواعد ضروری تصحیح انتقادی رعایت نشده است و نمی‌توان از آن، به عنوان منبع مورد اعتمادی از کتاب المبدأ والمعاد بهره برد.

۳-۲. **تصحیح عبدالله نورانی:** این تصحیح از سال ۱۳۶۳ تا کنون تنها منبع چاپی ارجاع به متن عربی المبدأ والمعاد بوده است. نورانی بنا بر آنچه در مقدمه آورده است، از سه نسخه برای تصحیح استفاده کرده و به نسخه‌های دیگری - که آنها را معرفی نمی‌کند -

مراجعاتی داشته است. این اثر در کنار دقت‌های نسبی برای ارائه متن منقح، دارای کاستی‌هایی از جهت تحقیق در اثر، نسخه‌شناسی و اتخاذ شیوه‌ای علمی برای تصحیح و همچنین اشکالات فراوان در متن ارائه شده است که متعاقباً به صورت تفصیلی مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

۳-۳. **نسخه چاپی محمد عثمان**^{۱۶}: با مقابله متن این کتاب با تصحیح عبداللّه نورانی، معلوم شد که محمد عثمان، عین متن تصحیح شده نورانی را بدون تغییر در پاراگراف‌بندی‌ها و حتی بسیاری از اشکالات حروف‌نگاشتی، در کتاب خود آورده است. همچنین وی تاریخ کتابت تنها نسخه مورد استفاده‌اش را ۵۸۶ ق اعلام می‌کند (ابن سینا، ۲۰۱۳: ۲۱)؛ در حالی که این نسخه، همان نسخه کتابخانه احمد ثالث (استانبول) به شماره ۳۲۶۸ است و تاریخ کتابت آن در ترقیمه نسخه، ۵۸۰ نوشته شده است؛ تصویری که وی از ابتدا و انتهای این نسخه در بخش نخستین کتابش می‌آورد، نیز مؤید این مطلب است.^{۱۷} تنها کاری که این نویسنده در این کتاب انجام داده، اضافه کردن برخی پاورقی‌های بدون نظم و ضابطه در توضیح برخی اصطلاحات این کتاب است؛ بنابراین کتاب مذکور، فاقد ارزش علمی است.

۳-۴. **ترجمه یحیی میشو**^{۱۸}: این اثر توسط نویسنده، به عنوان یک کار در حال پیشرفت^{۱۹} معرفی شده است. ترجمه مذکور به زبان فرانسوی و بدون ارائه متن عربی است و هرچند که هنوز چاپ نشده، اما به صورت آنلاین منتشر شده است.^{۲۰} طبق گزارشی که میشو در مقدمه کار تحقیقی خود ارائه می‌دهد او مقاله سوّم این کتاب را در سال ۱۹۸۱ یعنی قبل از انتشار تصحیح عبداللّه نورانی، از روی پنج نسخه^{۲۱} ترجمه کرده است. پس از انتشار تصحیح نورانی، وی مقاله اول و دوّم را از روی آن ترجمه کرده و پس از بررسی بیش از چهل نسخه خطّی - که البته فاقد گزارش است - ده نسخه را برای تصحیح خود انتخاب نموده است.^{۲۲}

ارزیابی: درباره کار میشو موارد زیر قابل ذکر است:

۱. پس از گذشت چهل سال از کار وی، تنها شش فصل از مقاله نخست (پنج صفحه از اثر) از مجموع ۸۳ فصل کتاب، به عنوان کار تقریباً قطعی معرفی شده است^{۲۳}؛ ۲. او نسخه‌های منتخب را توصیف نکرده و تنها به نام کتابخانه و شماره نسخه‌ها بسنده کرده است؛ ۳. از دلایل انتخاب نسخه‌های دهگانه، سخنی به میان نیامده است؛ ۴. به نظر

می‌رسد در این تصحیح، سعی شده است از روش تصحیح التقاطی استفاده شود، اما چون اتخاذ این روش، منوط به بررسی و سنجش اعتبار نسخه‌ها و شناخت هویت آنهاست و در این اثر، هیچ گزارشی از این کار ارائه نشده است^{۲۴} شاید بتوان این روش را «تصحیح ذوقی» یا «تصحیح آزاد» نامید که در این صورت، ارزش چندانی نخواهد داشت.^{۲۵} بنابراین هم از حیث محتوای بسیار اندک ارائه شده و هم از حیث روش تصحیح نمی‌توان این کار را به عنوان یک تصحیح معتبر دانسته و به آن اعتماد و بسنده کرد.

۴. ارزیابی تفصیلی تصحیح عبدالله نورانی

تصحیح عبدالله نورانی از سه منظر اساسی مورد بررسی و ارزیابی قرار می‌گیرد:

الف - تحقیق در اثر: نورانی برای تصحیح خود، مقدمه‌ای بسیار کوتاه نوشته که شامل شماری از مسائل کلی و بدون ارجاعات لازم است. وی همچنین یک صفحه را با عنوان «الفهرس العام» و شامل اسامی اشخاص، کتب و برخی اصطلاحات گزینشی آورده است که علاوه بر نقصان^{۲۶}، نظم و ضابطه خاصی در آن دیده نمی‌شود.

ارزیابی: با توجه به قواعد و اصول تصحیح علمی یک اثر می‌توان گفت جای این عناوین در تصحیح او خالی است: ۱. مقایسه‌ای دقیق بین مطالب *المبدأ والمعاد* با سایر آثار ابن‌سینا و بیان اشتراکات و افتراقات؛ ۲. بیان تأثرات این کتاب از آثار دیگران و همچنین تأثیرات آن در نویسندگان بعدی؛ ۳. افزودن تعلیقات و توضیحات به متن در موارد ضروری؛ ۴. فهرست منظم و دقیق اعلام، اصطلاحات فلسفی و مقارنه‌های مطالب کتاب.

ب - نسخه‌شناسی: نورانی در مقدمه تصحیح خود می‌گوید که بیش از بیست نسخه در کتابخانه‌های دنیا از کتاب *المبدأ والمعاد* موجود است. وی بدون اینکه این نسخه‌ها را معرفی کند و ویژگی‌های هر یک را بشمارد، می‌گوید نسخه‌ها را مقابله و مقایسه کرده و نسخه خطی کتابخانه احمد ثالث (استانبول) با شماره ۳۲۲۷، نسخه اساس تصحیح خود قرار داده است و نسخه‌بدل‌های تصحیح خود را نسخه کتابخانه آستان قدس (مشهد) به شماره ۹۷۱ و نسخه کتابخانه نور عثمانیه (استانبول) به شماره ۳۸۹۴ معرفی می‌کند. وی می‌گوید آنچه از دو نسخه‌بدل مذکور، مورد استفاده قرار گرفته، در گروه آورده و نیز برای تأیید قرائت و تثبیت متن، به سایر نسخه‌ها مراجعه داشته است.

ارزیابی: درباره آنچه که عبدالله نورانی در مقدمه خویش آورده است، نکات زیر قابل

ملاحظه است:

۱. نورانی به بسیاری از نسخه‌های المبدأ والمعاد دسترسی نداشته و همین امر، موجب ضعف اساسی در تصحیح انتقادی است؛ ۲. در مقدمه نورانی از خصوصیات هر یک از نسخه‌ها، علت انتخاب نسخه اساس و نسخه‌بدل‌ها و همچنین از نوع مقابله و مقایسه‌ای که میان نسخه‌ها انجام شده، سخنی به میان نیامده است؛ ۳. شماره نسخه خطی کتابخانه احمد ثالث (استانبول) که نسخه اساس ایشان بوده، بنا بر گزارش مهدوی و فنخا، ۳۲۶۸ است، نه ۳۲۲۷؛ گوتاس نیز متذکر این مطلب شده است (Gutas, 2014: 20)؛ ۴. شماره صحیح نسخه کتابخانه نور عثمانیه (استانبول)، ۴۸۹۴ است؛ ۵. از گفته نورانی، چنین استنباط می‌شود که شیوه تصحیح او «تصحیح بر مبنای نسخه اساس» است، ولی در تصحیح وی، نسبت به شیوه مذکور و حتی روش «تصحیح بینابینی» دیده نمی‌شود. همچنین متن تصحیح شده، جز در موارد بسیار کمی، فاقد گزارش نسخه‌بدل‌ها است؛ ۷. درباره رجوع به سایر نسخه‌ها هیچ گزارشی در این تصحیح دیده نمی‌شود.

ج - تصحیح متن: با بررسی و مقابله متن تصحیح شده نورانی با سه نسخه مذکور در مقدمه وی، کاستی‌ها و اشکالات زیادی از حیث افتادگی از نسخه اساس، عدم گزارش نسخه‌بدل‌ها، وجود کلمات زائد، خوانش‌های نادرست، خطاهای فراوان چاپی و تقطیع‌های نابجا دیده می‌شود که در این بخش، به دلیل رعایت اختصار، تنها به برخی از خوانش‌های نادرست اشاره می‌شود:

ردیف	صفحه	سطر	متن چاپی	کلمه صحیح
۱	۳	۱۲	باعتبار ارتفاع النسبة الى ذلك الغير ...	إيقاع
۲	۴	آخر	لأن كلَّ علةٍ أقدمُ في وجوبِ الذاتِ من المعلولِ	وجود
۳	۵	۱	فلكلِّ واحدٍ منهما شيءٌ آخر يقرنُ به أقدم ...	يقوم
۴	۶	آخر	أنَّ الصورةَ المعقولةَ لكلِّ ماهيةٍ فارقتِ المادَّةَ	كلُّ
۵	۸	۱۳	فاذاً ليس أن يعقل بهذه الصورة نفس وجودها ...	هذه

الحَرّ	لو كان <u>الجزء</u> من النار قائماً بذاته	۳	۱۰	۶
منغلقة	ولهذا براهين <u>مغفولة</u> تركناها واعتمدنا الأظهر منها	۱۰	۱۰	۷
لكل ماهية	أو يكون <u>لكل ماهية</u> أخرى	۴	۱۳	۸
يعرض	ولكنه قد <u>يفرض</u> أن تكون القوة الدركة ...	۱۱	۱۸	۹
متقومة	... وإلا فذاته إما <u>منفعله</u> بما يعقل ...	۵	۱۹	۱۰
ليعلم، الاعتراض	<u>فتعلم</u> أن هذا <u>الاشتراط</u> غير لازم	۱۱	۲۶	۱۱
المجردة	أن الطبيعة <u>المحركة</u>	۳	۲۸	۱۲
الطبيعة في حالة	علتها الطبيعية هي <u>حالة</u> غير ملائمة	۱۱	۲۸	۱۳
غاية	إعطاء الوجود <u>علة</u> لوجوده	۱۸	۳۲	۱۴
والمراد	<u>والمدار</u> يدفع من جانب ...	۹	۳۴	۱۵

۵. نسخه‌شناسی کتاب المبدأ والمعاد ابن‌سینا

هر یک از فهرست‌های منتشر شده‌ای که شامل کتاب المبدأ والمعاد ابن‌سینا است، تعداد محدودی از نسخه‌های موجود این کتاب را معرفی کرده و در کنار اشتباهاتی که در آنها دیده می‌شود، به هیچ کدام نمی‌توان به عنوان فهرست جامعی از این کتاب، رجوع کرد؛ در این میان، پنج فهرست معروفی که قنواتی، مهدوی، گوتاس و درایتی (در فنخا و دنا) ارائه داده‌اند، بیشتر قابل توجه هستند، اما آنها نیز در ضمن نقاط قوت، کاستی‌هایی دارند؛ قنواتی در فهرستش عمدتاً به معرفی نسخه‌های اروپایی پرداخته و در برخی موارد، دقت کافی ندارد.^{۲۷} مهدوی نیز با اینکه نسخه‌های ایرانی را به فهرستش افزوده، به بخش عظیمی از آنها دسترسی نداشته است و از این جهت، کار او نقصان دارد. در فهرست گوتاس نیز تنها دو نسخه به فهرست مهدوی افزوده شده است. لازم به ذکر است که مهدوی و گوتاس نسخه‌هایی از المبدأ والمعاد را در کتاب خود معرفی کرده‌اند که شماره آنها در

فهرست نسخه‌های کتابخانه‌های مذکور یافت نشد؛ احتمال دارد این شماره‌ها مربوط به شماره‌گذاری‌های قدیم آن نسخه‌ها باشد.^{۲۸} فهرست فنخا و دنا نیز در کنار خط‌هایی که دارند^{۲۹}، منحصر در نسخه‌های خطی موجود در ایران و یا میکروفیلم‌های موجود از نسخه‌های خارجی هستند.^{۳۰}

با بررسی دقیق فهرست‌های فوق و سایر فهرست‌های مرتبط و همچنین تهیه بسیاری از نسخه‌های کتاب المبدأ والمعاد فهرست نسبتاً کاملی از نسخه‌های موجود از این کتاب تهیه شده که در بخش پیوست می‌آید. در این فهرست علاوه بر رفع اشتباهات فهرست‌های گذشته، نسخه‌های جدیدی نیز معرفی شده‌اند. در جدول زیر سهم هر یک از پنج فهرست فوق در معرفی نسخه‌های کتاب المبدأ والمعاد گزارش شده که با فهرست جدید قابل مقایسه است:

مجموع نسخه‌ها	تعداد نسخه‌های معرفی شده								فهرست
	مصر	عراق	ایتالیا	اسپانیا	هلند	انگلستان	ترکیه	ایران	
۱۶	۰	۰	۱	۱	۱	۲	۱۱	۰	قنواتی
۲۴	۰	۰	۱	۱	۱	۲	۱۱	۸	مهدوی
۲۶	۰	۰	۱	۱	۱	۲	۱۲	۹	گوتاس
۴۵	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۱	۴۳	فنخا
۴۷	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۱	۴۵	دنا (ویراست دوم)
۷۱	۳	۳	۱	۱	۱	۲	۱۵	۴۵	جدید

۶. نتیجه

کتاب المبدأ والمعاد از آثار مهم فلسفی ابن سینا است که مورد توجه فیلسوفان بزرگ پس از وی بوده است و در کنار شباهت‌هایش به دیگر آثار ابن سینا، از جهت محتوا و اسلوب نگارش، ویژگی‌های منحصر بفردی دارد و به همین سبب، برای پی بردن به منظومه فکری ابن سینا ضرورت دارد تا مورد توجه پژوهشگران قرار گیرد. از طرفی، ارزیابی پیشینه

پژوهش بیانگر این است که آثار منتشر شده در خصوص این کتاب، دارای کاستی‌ها و اشکالاتی است که مانع از اعتماد به آنها به عنوان یک متن منقح و معتبر است. برخی از مهم‌ترین نقدها به آثار مذکور عبارتند از: ۱. فقدان مقدمه علمی درباره کتاب و تبیین جایگاه آن در میان سایر آثار مرتبط با آن؛ ۲. محدودیت دسترسی به بسیاری از نسخه‌های ارزشمند؛ ۳. عدم بیان ویژگی‌ها و ارزش کیفی نسخه‌های در دسترس؛ ۴. عدم ارزیابی دقیق از منشأ و تبار نسخه‌ها؛ ۵. عدم گزارش نسخه‌بدل‌ها؛ ۶. اشکالات فراوان از حیث خوانش یا ضبط‌های ناصحیح، افتادگی‌ها، کلمات زائد و تقطیع‌های نادرست. بنابراین در مجموع می‌توان گفت کارهای انجام پذیرفته در این باره، فاقد دقت کافی و رعایت ضوابط تصحیح انتقادی است و شایسته و بایسته است که این اثر ارزشمند ابن‌سینا با دقت کامل و با رعایت اصول و قواعد تصحیح نسخ خطی، مورد تصحیح قرار گیرد.

پیوست

توضیحات

۱. در برخی نسخه‌ها به دلیل نبود فهرست چاپی یا عدم دسترسی به آن، به منابع الکترونیکی ارجاع داده شده است.
۲. در فهرست قنواتی، تاریخ کتابت برخی نسخه‌ها - که به آنها دسترسی نداشتیم - ذکر شده که این موارد در ستون تاریخ کتابت نسخه‌ها، مشخص شده‌اند. البته چون این تاریخ‌ها تنها در این فهرست آمده‌اند، احتمال دارد تاریخ تخمینی کتابت نسخه‌ها باشد.
۳. نشانه (ف) بیانگر فهرست کتابخانه مذکور می‌باشد.
۴. برخی از اطلاعات نسخه‌ها که به دلیل عدم دسترسی و عدم ذکر در فهرست‌ها معلوم نیست، با علامت (*) مشخص شده است.
۵. برخی نسخه‌های خارجی که در ستون فهرست فنخا و دنا، علامت (✓) خورده است، مربوط به میکروفیلم‌های موجود آن نسخه‌ها در ایران است.

کامل / ناقص	موجود در فهرست‌ها					فهرست	تاریخ کتابت (قمری)	شماره نسخه	کتابخانه	مکان	ردیف
	دنا (ویبراست دوم)	فنجا	گرایس	مهدوی	قنواتی						
کامل			✓	✓		ف: ص ۱۸۴	۵۷۸	۳۲۱۷/۱	فاتح	استانبول	۱
کامل	✓	✓	✓	✓	✓	http://ktp.isam.org.tr/ktpgenel/detalrecords.php	۵۸۰	۳۲۶۸/۷	احمد ثالث	استانبول	۲
کامل	✓	✓	✓	✓		ف: ج ۴، ص ۲۳۳	قرن ۶ و ۷	۹۷۱ ش. عمومی: ۸۶۲	آستان قدس	مشهد	۳
کامل			✓	✓		ف: ص ۶۶	۶۲۵	۸۷۲	راغب پاشا	استانبول	۴
کامل					✓	ف: ص ۱۵۴	۶۵۳	۲۷۱۵	نور عثمانیه	استانبول	۵
*			✓			http://ktp.isam.org.tr/ktpgenel/detalrecords.php	۶۷۵	۱۱۹۴	حسین چلبی	بورسا	۶
برخی از صفحات نیازمند ترمیم است	✓	✓	✓	✓	✓	ف: ج ۲، ص ۱۳	بی تا (احتمالاً قرن ۸ یا ۹)	or.1020a (2)	دانشگاه لیدن	لیدن	۷
*			✓	✓	✓	ف (طوب قاپی سرای): ص ۴۲۰	قرن ۸ (قنواتی)	۳۲۲۵	احمد ثالث	استانبول	۸
کامل	✓	✓				ف: ج ۵، ص ۴۶۳	۸۹۳	۱۹۶۰/۱	مجلس	تهران	۹
*					✓	ف (طوب قاپی سرای): ص ۴۲۰	قرن ۹ (قنواتی)	۳۲۱۵	احمد ثالث	استانبول	۱۰
فقط از اول تا			✓	✓	✓	ف: ج ۱، ص ۴۳۰	قرن ۹ یا ۱۰	۸۶۹/۱۱	کوپرولو فاضل	استانبول	۱۱

۲۲	تهران	ملک	۴۶۹۴/۱۶	۱۰۲۱	ف: ج: ۸، ص ۴۴				✓	✓	بندی از نسخه
۲۳	تهران	ملک	۴۶۹۴/۱۸	۱۰۲۱	ف: ج: ۸، ص ۴۵				✓	✓	بندی از نسخه
۲۴	الإسكندرية	جامعة الإسكندرية	ماكس مايرهوف: ۱۰۲/۲	۱۰۲۴	ف: ج: ۲، ص ۲۵۱						افتادگی یک ورق از آخر نسخه
۲۵	زقازيق (مصر)	دارالکتب المصرية	مجاميع تیمور: ۲۳۱/۱ شماره میکروفيلم: ۶۲۲۹۲	۱۰۲۷	https://digitallibrary.al-furqan.com/our_items/item/manid/676158/groupid/54408						برخی از صفحات نیازمند ترمیم است
۲۶	تهران	مجلس	۱۵۲۳۲/۱۹	۱۰۳۵	ف مختصر: ص ۷۰۹				✓	✓	کامل
۲۷	قم	مرعشی	۶۸۹۵/۱۰	۱۰۴۵	ف: ج: ۱۸، ص ۸۸				✓	✓	کامل
۲۸	قم	مرعشی	۲۸۶/۳۸	۱۰۷۲	مجله میراث شهاب: ش ۴۲، ص ۱۳۱				✓	✓	فقط مشتمل بر فصل ۴۲ از مقاله دوم و فصول ۴، ۱۲ و ۱۵ از مقاله سوم
۲۹	مشهد	آستان قدس	۹۷۳ ش. عمومی: ۸۶۵	۲۱۰۷۸	ف: ج: ۴، ص ۲۳۴				✓	✓	افتادگی اواخر فصل ۱۳ تا قدری از فصل ۲۰ از مقاله اول
۳۰	یزد	محمود علومی یزدی	بدون شماره/۲	۱۰۷۹	نشریه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، دفتر هفتم، ص ۷۱۲				✓	✓	*
۳۱	تهران	سلطنتی	۶۷/۶	۱۰۸۲	ف: ج: ۷، ص ۴۹۲ (این جلد از فهرست، هنوز تهیه نشده) به نقل از				✓	✓	*

					فنخا: ج ۲۷، ص ۷۷۴، ش ۲۱				
*					معجم المخطوطات العراقية، ج ۱۳، ص ۷۳۱	۱۰۸۵	۵۹۷	مکتبه الإمام أمیر المؤمنین العاقة	۳۲ نجف
کامل	✓	✓			ف: ج ۱۲، ص ۲۰۰	۱۰۸۵	۴۵۳۰	مجلس	۳۳ تهران
*					معجم المخطوطات العراقية، ج ۱۳، ص ۷۳۲	۱۰۸۵	۵/۳	مکتبه الإمام آية الله الحكيم العاقة	۳۴ نجف
کامل	✓	✓			ف: ص ۳۹۹	۱۰۸۷	۸۱۰/۴	دانشگاه تهران (دانشکده الهیات)	۳۵ تهران
کامل	✓	✓			ف: ج ۱۰، ص ۲۱۱۶	۱۰۸۸	۳۹۷۵/۲	مجلس	۳۶ تهران
کامل	✓	✓			ف (سنای سابق): ج ۲، ص ۱۹۳	۱۰۹۱	۱۲۵۵/۴۵	مجلس	۳۷ تهران
کامل				✓	http://ktp.isam.org.tr/ktpgenel/deta-ilrecords.php	۱۰۹۳	۱۲۱۳	فیض الله افندی، جزء کتابخانه ملت	۳۸ استانبول
کامل	✓	✓			ف: ج ۸، ص ۷۴۱	قرن ۱۱	۲۱۰۶/۴	دانشگاه تهران	۳۹ تهران
کامل	✓	✓			ف: ص ۱۴۳	قرن ۱۱	۲۴۲/۳	دانشگاه تهران (دانشکده الهیات)	۴۰ تهران
کامل	✓	✓			ف: ج ۱، ص ۶۳۲	قرن ۱۱	۶۸۵	ملک	۴۱ تهران
تنها فصل پانزدهم از مقاله سؤم را دارد.	✓	✓			ف: ج ۸، ص ۴۲	قرن ۱۱	۴۶۹۴/۷	ملک	۴۲ تهران
ناقص الآخر	✓	✓			مجله نسخه‌پژوهی،	قرن ۱۱	۸۶۳	علامه طباطبائی	۴۳ شیراز

					شماره ۲، ص ۲۱۵					
کامل	✓	✓			ف: ج ۱۱، ص ۲۸۸	۱۱۱۵	۷۸۹۲	آستان قدس	مشهد	۴۴
*			✓	✓	ف: ص ۴۵۰	۱۱۸۲	۹۷۸/۳۳	موزه	بریتانیا	۴۵
*			✓	✓	ف (طوب قابی سرای): ص ۴۲۰	قرن ۱۲ (قنواتی)	۳۲۴۷/۱	احمد ثالث	استانبول	۴۶
*	✓	✓			https://digital.aqr.ir/newindex.aspx?pid=6&ID=1518762&Complete=1&CBNI-D=12342748-29ce-46da-9117-3a5b9f098830	قرن ۱۲	۲۱۶۲۴	آستان قدس	مشهد	۴۷
کامل	✓	✓			ف: ج ۳۸، ص ۶۲۳	قرن ۱۲	۱۴۴۷۳/۱۹	مجلس	تهران	۴۸
کامل	✓	✓			ف: ج ۵، ص ۴۹۵	قرن ۱۲	۱۲۱۶/۴۵	مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار)	تهران	۴۹
فقط ۱۶ فصل از مقاله اول را دارد	✓	✓			ف: ج ۸، ص ۳۶	قرن ۱۲	۴۶۹۳/۲۲	ملک	تهران	۵۰
کامل	✓	✓			ف: ج ۷، ص ۳۱۱	۱۲۶۴	۲۸۶۹	مرکز احیاء میراث اسلامی	قم	۵۱
*	✓	✓	✓	✓	ف: ج ۵، ص ۴۹۵	۱۲۶۶	۲۹۱۲/۳	مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار)	تهران	۵۲
کامل	✓	✓	✓	✓	ف: ج ۳ (بخش ۱)، ص ۳۴۳	۱۲۸۳	۸۶۱/۵	دانشگاه تهران (مشکات)	تهران	۵۳
کامل	✓	✓			ف: ج ۹، ص ۴۰۸	۱۲۸۵	۱۸۰۹/۱	مجلس	تهران	۵۴
افتادگی ۱۴ فصل از مقاله اول	✓	✓			ف: ج ۵، ص ۱۳۰	قرن ۱۳	۱۸۷۵۲	مجلس	تهران	۵۵

کامل	✓	✓				ف: ج ۱۶، ص ۲۳۹	۱۳۱۱	۵۳۳۱	مجلس	تهران	۵۶
کامل	✓	✓				ف: ج ۲، ص ۲۱۸	۱۳۳۳	۱۰۰۰/۱۸	دائرة المعارف	تهران	۵۷
کامل	✓	✓				ف: ص ۲۶۸	بی‌تا	۷۰۰/۲	غرب - مدرسه آخوند	همدان	۵۸
افتادگی بیش از ۱۳ فصل از آخر	✓	✓	✓	✓		ف: ج ۴، ص ۲۳۵	بی‌تا	۹۷۶ ش. عمومی: ۸۷۱	آستان قدس	مشهد	۵۹
کامل	✓	✓	✓	✓		ف: ج ۴، ص ۲۳۵	بی‌تا	۹۷۵ ش. عمومی: ۸۶۴	آستان قدس	مشهد	۶۰
کامل	✓	✓	✓	✓		ف: ج ۴، ص ۲۳۵	بی‌تا	۹۷۴ ش. عمومی: ۸۶۳	آستان قدس	مشهد	۶۱
افتادگی بیش از ۳ فصل از آخر	✓	✓				ف: ج ۵، ص ۱۳۳	بی‌تا	۱۷۱۴/۲	گوهرشاد	مشهد	۶۲
کامل	✓					https://scripts.nlai.ir	بی‌تا	۵-۸۹۹۲	ملی ایران	تهران	۶۳
کامل	✓	✓				ف: ص ۵۱۳	بی‌تا	۱۱۲/۶-ب	دانشگاه تهران (دانشکده حقوق)	تهران	۶۴
کامل			✓	✓	✓	ف: ص ۳۰۴	بی‌تا	۴۸۹۴/۶۵	نور عثمانیه	استانبول	۶۵
کامل	✓	✓				ف: عکسی: ج ۴، ص ۳۹۸	بی‌تا	۱۴۹۸/۱ عکسی	مرعشی	قم	۶۶
ناقص الآخر						ف: ج ۴، ص ۱۷۸	بی‌تا	مجامع: ۷۵۲/۱ شماره میکروفیلم: ۵۱۹۴	دارالکتب المصریة	قاهره	۶۷
*						معجم المخطوطات العراقیة، ج ۱۳، ص ۷۳۲	بی‌تا	۵	مکتبة الإمام آية الله الحکیم العاقمة	نجف	۶۸
*			✓	✓		*	*	۱۶۳۰	دانشگاه مرکزی	استانبول	۶۹
کامل			✓	✓	✓	ف: بخش ۷-۱۲، ص ۶۳۴	*	384[460]/s	جان رابلد	منچستر	۷۰
*			✓	✓	✓	https://ambrosiana.comperio.it/opac/detail/view/ambro:catalog:104458	*	۳۲۰/۴	آمبروزیانا	میلان	۷۱

پی‌نوشت‌ها

۱. این شباهت‌ها به ویژه با کتاب *النجاة* بیشتر است، به گونه‌ای که عبارات ۳۷ فصل از مجموع ۸۳ فصل *المبدأ والمعاد* (فصل‌های ۱-۶، ۱۳-۸، ۲۲-۱۵، ۳۲-۲۷، ۳۴، ۴۱-۳۹، ۴۶-۴۴) از مقاله نخست و فصل‌های ۳-۶ از مقاله دوم (تماماً و یا در برخی فصول با اندک تفاوت، در *النجاة* (فصل‌های ۶-۱، ۱۱-۷، ۱۷، ۱۸، ۱۵-۱۲، ۲۲) از مقاله دوم جزء ۱۱، فصل ۱۶ از مقاله نخست جزء ۱۱، فصل‌های ۲۵-۲۳، ۲۸-۲۶، ۳۱-۲۹) تکرار شده است. همچنین در دو فصل دیگر از *المبدأ والمعاد* (فصل ۴۷ از مقاله نخست و فصل ۱ از مقاله دوم) بخش زیادی از متن در *النجاة* (فصل ۳۲ و ۳۳ از مقاله دوم جزء ۱۱) آمده است.
۲. لازم به ذکر است که رساله‌ای کوتاه و دربردارنده چهار پرسش و پاسخ نیز به نام *المبدأ والمعاد* یا *أربع مسائل فی المعاد* و منسوب به ابن‌سینا است که نباید با این کتاب مفصل، اشتباه گرفته شود. (نک: مهدوی، ۱۳۳۳: ۲۱۶)
۳. ابن‌سینا در حدود سال ۴۰۲ به جاجرم (سرحد نهایی خراسان) و نیشابور و از آنجا به گرگان (جرجان) می‌رود. (نک: البیهقی، ۱۳۶۵ / ۱۹۴۶: ۵۸)
۴. این شخص که از دستداران علوم حکمی در گرگان بود، در زمان ورود ابن‌سینا به آن شهر، در همسایگی خود خانه‌ای برای او خرید و او را در آنجا اسکان داد؛ ابن‌سینا نیز علاوه بر کتاب *المبدأ والمعاد*، کتاب *الأرصاد الکلیه* را برای وی تألیف نمود. (Avicenna. 1974: 44)
۵. بنا به گزارش رساله سرگذشت، هدف ابن‌سینا از مسافرت به گرگان، پیوستن به امیر قابوس بن وشمگیر بود (Avicenna. 1974: 42) که در این میان، قابوس در سال ۴۰۳ به وسیله سپاهیان‌ش دستگیر و کشته می‌شود (نک: ابن‌اثیر، ۱۳۸۵، ۹: ۲۳۸) و چون ابن‌سینا پس از گرگان به نزد مجدالدوله و مادرش در ری رفت و همچنین از سال ۴۰۵ به بعد، وزارت شمس‌الدوله در همدان را به عهده گرفت (نک: قدیانی، ۱۳۸۷، ۱: ۶۹)، لذا باید در حدود سال ۴۰۴ در ری بوده باشد. در نتیجه، حضور ابن‌سینا در گرگان حدوداً در فاصله ۴۰۳ تا ۴۰۴ خواهد بود.
۶. تفصیل این مسأله در مقاله‌ای با عنوان «رابطه نفس و معقولات در آثار ابن‌سینا: تحلیل متون و رفع تناقض‌های ظاهری» در همایش بین‌المللی «انسان‌شناسی در حکمت ابن‌سینا» ارائه شده است.
۷. برای نمونه، او در اثبات واجب الوجود، پیش از آنکه استدلال از راه «حرکت» را - که روش ارسطو است - ذکر کند، استدلال خود را که از راه «حال وجود» است، مطرح می‌کند (نک: همان: ۳۳) و این، همان استدلالی است که از آن در کتاب *الإشارات والتنبیها* با عنوان برهان صدیقین یاد شده است. (نک: ابن‌سینا، ۱۴۳۹: ۲۷۶) همچنین در بحث حرکت افلاک در مقاله نخست این کتاب، حرکت وضعی را مطرح کرده و آن را مختص خود می‌داند. (نک: ابن‌سینا، ۱۳۶۳: ۶۹)
۸. ابن‌سینا در فصل ۴ از مقاله دوم با عنوان «فی آئه کیف یکون الثواني عن المعلول الأول» پس از ذکر براهینی در این خصوص، می‌گوید: «وعلى هذا المعنى قياسات كثيرة وبراہین، لکننا إنما نختار فی هذا الكتاب من الحجج ما لا یحوجنا إلى استعمال مقدمات كثيرة وتحلیل طويل، بل یکون أقرب إلى الأفهام»
۹. او در فصل ۳۶ از مقاله نخست، پس از اینکه ادله متعددی برای «دوام حرکت» ذکر می‌کند و به برخی مغالطات در این باره پاسخ می‌دهد، می‌گوید: «ونحن قد خرجنا عن غرضنا إلى تطویل فی القول آدی

إلى الإملا، ولكن تحقّقه معيّن في تحقّق المقصود لا محالة» (ابن سینا، ۱۳۶۳: ۵۰)

۱۰. خواجه نصیرالدین طوسی به این ویژگی ابن سینا در شرح *الإشارات والتنبیّات* اشاره می‌کند: «والشیخ أراد أن یتدئ بالطبیعیات أيضاً ولكن بشرط أن یرفع منها هذه الحوالات - من أحد العلمین إلى الآخر- المقتضیة لتحریر المتعلّم...» (طوسی، ۱۳۹۱: ۲۴)

۱۱. این ترجمه دارای دو چاپ است: الف - چاپ دانشگاه تهران در سال ۱۳۳۲؛ ب - چاپ انتشارات آیت اشراق در سال ۱۳۸۸ در کتاب *مجموعه رسائل شیخ الرئيس ابن سینا*.

۱۲. به احتمال زیاد، این نسخه، همان نسخه شماره ۹۷۱ کتابخانه آستان قدس رضوی است.

۱۳. شهابی می‌گوید ظاهراً برخی از این نسخه‌بدل‌ها برای برخی دیگر اصل بوده‌اند. (نک: ابن سینا، ۱۳۳۲: ج)

۱۴. برای نمونه در همان یک موردی که از متن نسخه اساس و نسخه‌بدل‌ها گزارش شده است، متن نسخه اساس چنین است: «وغایة کمال العالم العائد أن یحدث منه انسان...»؛ اما وی بجای عبارت «العالم العائد»، عبارت «العالم العامل» را از نسخه مذکور گزارش کرده است.

۱۵. ارزیابی کامل این اثر از منظر قواعد ترجمه، نیازمند تحقیق مستقّلی است و در اینجا تنها به ذکر یک نمونه، اکتفا می‌کنیم: در فصل نخست از مقاله نخست، متن ترجمه چنین است: «... و وجودی ممکنست که از فرض بود یا نبودش محال لازم نیاید. پس واجب الوجود موجودیست که وجودش ضرورت دارد و ممکن الوجود موجودیست که آنرا بوجهی ضرورتی نیست یعنی نه وجودش ضرورت دارد و نه عدمش» (شهابی، ۳۳۲: ۲). درباره این ترجمه، به طور خلاصه، موارد زیر قابل ذکر است:

الف) «وجودی ممکنست...» در ترجمه «إنّ الممكن الوجود هو الّذی...» صحیح نیست و ترجمه صحیح آن چنین است: «ممکن الوجود آن [ذاتی] است که...»؛

ب) اصطلاح «وجود» و «عدم» یک بار به «بود» و «نبود» ترجمه شده و بدون التزام به آن، در سطر بعد این دو اصطلاح، بدون ترجمه آمده است؛

ج) خبر قرار دادن «موجودیست» برای «ممکن الوجود» صحیح به نظر نمی‌رسد؛

د) کلمه «بوجهی» علاوه بر اینکه ترجمه نشده است، معلوم نیست که در ترجمه فوق، قید «ممکن الوجود» گرفته شده است یا قید «ضرورت».

۱۶. این نسخه در سال ۲۰۱۳ چاپ شده و به اشتباه، در روی جلد آن «المبدئ والمعاد» نگاشته شده است.

۱۷. ظاهراً اشتباه وی به خاطر مراجعه به فهرست قنواتی بوده است؛ زیرا او نیز در فهرستش تاریخ مذکور را ۵۸۶ نوشته است. (نک: قنواتی، ۱۹۵۰: ۲۵۲)

۱۸. Yahya J. Michot.

۱۹. Un travail en chantier.

۲۰. تاریخ مراجعه به سایت: <http://www.muslimphilosophy.com/sina/works/AN195.pdf>.

(۱۴۰۰/۲/۴)

۲۱. نسخه‌های شماره ۳۲۶۸ و ۳۲۲۵ از کتابخانه احمد ثالث (استانبول)؛ شماره ۳۲۱۷ از کتابخانه فاتح (استانبول)؛ شماره ۸۷۲ از کتابخانه راغب پاشا (استانبول)؛ شماره ۸۶۹ از کتابخانه کوپرولو فاضل احمد پاشا.

۲۲. نسخه‌های ردیف ۱ تا ۷، ۱۴، ۶۰ و ۷۱ از جدول پیوست.
۲۳. قابل ذکر است که مقدمه ابن‌سینا بر این کتاب نیز تصحیح نشده و تنها از روی نسخه چاپی نورانی ترجمه شده است.
۲۴. زیرا هدف مصحح، مطابق آنچه که در مقدمه اثرش بیان کرده، این بوده است که نسخه چاپی نورانی را بازبینی و ویرایش کند و به خاطر همین، بخش اول و دوم کتاب را از همین نسخه، ترجمه کرده و پس از آن به نسخه‌های خطی مراجعه کرده است که این کار از جهت سیر فرآیند تصحیح انتقادی، صحیح به نظر نمی‌رسد.
۲۵. برای اطلاع بیشتر در این خصوص، نک: مایل هروی، نجیب، تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، ص ۴۳۶ و ۴۳۷.
۲۶. برای مثال، البرهان که در صفحه ۳۵ این کتاب آمده است در فهرست نیامده است.
۲۷. برای نمونه، نسخه شماره ۱۳۴۹/۲ از کتابخانه موزه بریتانیا مربوط به رساله‌المعاد ابن‌سینا است، اما قنوتی به اشتباه، آن را جزء نسخه‌های المبدأ والمعاد معرفی کرده است. (Cureton. W. et Rieu.) (Ch., 1846-71: 625)
۲۸. کتابخانه و شماره این نسخه‌ها چنین ذکر شده است: مجلس، ۶۳۴/۳۰؛ ملک، ۲۰۰۷/۸، ۲۰۱۳/۲۱، ۲۰۱۹/۴؛ سپهسالار، ۱۲۱۷/۴۱؛ تنکابنی، ۱۷۱/۲، ۳۰۸/۱. (مهدوی، ۱۳۳۳: ۲۱۶) و (Gutas. 2014: 471, 472) ضمناً گوتاس نسخه کتابخانه مشکات با شماره ۱۰۳۷ را هم ذکر کرده است؛ اما این نسخه - که هفت رساله دارد - شامل المبدأ والمعاد نیست.
۲۹. در فهرست فنخا ۵۰ نسخه از المبدأ والمعاد معرفی شده که پنج مورد آن اشتباه است. این پنج نسخه که در جدول فهرست ارائه شده در پیوست نیامده است، ردیف‌های شماره ۱۵، ۳۰، ۴۳، ۴۵ و ۵۰ از فهرست فنخا می‌باشد. در فهرست دنا (ویراست دوم) نیز ۶۰ نسخه معرفی شده که ۴۷ مورد آن مربوط به کتاب المبدأ والمعاد است، بنابراین، فهرست مذکور تنها دو نسخه به تعداد نسخه‌های فنخا افزوده است. در ویراست اول فهرست دنا کتاب و رساله المبدأ والمعاد ابن‌سینا تفکیک نشده و همه نسخه‌ها در ذیل یک عنوان آمده است؛ در ویراست دوم نیز با وجود رفع این مشکل، اولاً: هشت مورد از ۶۰ نسخه معرفی شده برای کتاب المبدأ والمعاد، مربوط به رساله مذکور است، و ثانیاً: اشتباهات فهرست فنخا در آن نیز تکرار شده است. (نک: درایتی، ۱۳۸۹: ۱۱۹۹-۱۲۰۱؛ ۱۳۹۹: ۳۷۰-۳۷۲)
۳۰. درباره کتاب المبدأ والمعاد سه مورد از این فهرست، مربوط به میکروفیلم‌های نسخه‌های خارجی است.

References

- Ibn Abī Uṣaybi'a, Mu'affaq al-Dīn Abū al-'Abbās Aḥmad Ibn Al-Qāsim. (1965). *Uyūn ul-Anbā' fi Ṭabaqāt al-Aṭibbā*. Ed. Nazār Reza. Beirut: Dār Maktabat al-Hayāt. (In Arabic)
- Ibn al-Athir, Ali ibn Muhammad. (1385 A.H). *Al-Kāmil fi al-tārīkh*. V.9. Beirut: Dār Sādir. (In Arabic)
- Ibn Sina, Hussein Ibn Abdullah. (1439 A.H). *Al-isharat wa al-tanbihat*. Ed. Mojtaba zareie. Qom: Bustane Ketab. (In Arabic)
- ----- . (1404 A.H). *Al-Shifa', Al- Ilahiyat*. Ed. Saeed Zāyed. Qom: Maktab al-Ayatullah al-Marashi. (In Arabic)
- ----- . (1405 A.H). *Al-Shifa', Al-Tabiaiyyat, Al- sema al- Tabiei*. Ed. Saeed Zāyed. Qom: Maktab al-Ayatullah al-Marashi. (In Arabic)
- ----- . (1371 A.H). *Al-Shifa', Al- Mantiq, Al-Madkhal*. Ed. Al- Ab Qanawati and others. Cairo: Al-Matba'a al-Amiriya. (In Arabic)
- ----- . (1396). *Al-Mubāḥaṭāt*. Ed. Mohsen Bidārfar. Tehran: Iranian Research Institute of Philosophy. (In Arabic)
- ----- . (1363). *Al-Mabda' wa Al-Ma'ad*. Ed. Abdullah Nourani. Tehran: Institute of Islamic Studies McGill University In Collaboration with Tehran University. (In Arabic)
- ----- . (2013). *Al-Mabda' wa Al-Ma'ad*. Ed. Mohammad Osmān. Cairo: Al-Thiqafat al-Diniyya. (In Arabic)
- ----- . (1388). *Mabda' wa Ma'ad*. In Majmua Rasail-i Ibn Sina. Trans: Mahmoud Shahābi. Qom: Ayat-i Ishraq. (In persian)
- ----- . (1332). *Mabda' wa Ma'ad*. Trans: Mahmoud Shahābi. Tehran: Tehran University. (In persian)
- ----- . (1364). *Al-Najat-min-al-Gharq fi Bahr al-Dalalat*. Tehran: University of Tehran. (In Arabic)

- Ibn Fadlallah al-Umari, Shihab al-Din Abu al-Abbas Ahmad. (1423 A.H) *Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār*. V.9. Research by Basam Mohammad bāroud. Abu Dhabi: Al Majma' al-Thaqāfī. (In Arabic)
- Afshār, Iraj; Danesh Pajouh, Mohammad Taqi. (1352). *Catalogue of manuscripts of the Malik National Library*. V.1. Tehran: Malik National Library. (In persian)
- ----- . (1369). *Catalogue of manuscripts of the Malik National Library*. V.8. Tehran: Malik National Library. (In persian)
- Ansāri, Mohammad Bāger. (1420 A.H). *Catalogue of manuscripts of Sheikh Ali Haidar Al-Muayyid Library in Qom Al-Muqaddasah*. V.1. Beyrut: Mu'assasat al-Hādi Li al- Tahgig wa al-Nashr. (In Arabic)
- Barakat, Mohammad. (1384). "Alphabetical catalogue of single book manuscripts of Allameh Tabātabāie Shirāz". *Journal of Noskhe Pajoohi*. No.2. pp. 99-242. (In persian)
- ----- . (1390). *Catalogue of Manuscripts of the the Islamic Parliament of Iran's library*. V. 51. Library of the Museum and Documentation Center of the Islamic Parliament of Iran. (In persian)
- Bayhaqi, Zahir al-din. (1365 A.H/ 1964). *Tārīḥ ḥukamā al-islām*. Research by: Mohammad kord Ali. Al- Demashq: Al- Majma' al- elmei al- Arabei. (In Arabic)
- Hāeri, Abdulhossein. (1345). *Catalogue of National Parliament's Library*. V.5. Tehran: Tehran Library Publications. (In persian)
- Hafezian Baboli, Abulfazl. (1388). *Catalogue of photographic manuscripts of the great library of Ayatollah Marashi*. V.4. Qom: Library of Ayatollah Marashi. (In persian)
- Hāeri, Abdulhossein. (1346). *Catalogue of National Parliament's Library*. V.9. Part 1. Tehran: Publications of the Library of the National Parliament of Iran. (In persian)
- ----- . (1352). *Catalogue of National Parliament's Library*. V.10. Part 4. Tehran: Publications of the Library of the National Parliament of Iran. (In persian)
- Hojjati, Sayyed Mohammad Bāger. (1345). *Catalogue of manuscripts in the library of the Faculty of Theology and Islamic Studies, University*

- of Tehran. Research by: Mohammad Taqi Danesh Pajouh. Tehran: University of Tehran Press. (In persian)
- Hosseini, Sayyed Ahmad. (1368). *Catalogue of manuscripts of Ayatollah Marashi Public Library*. V.18. Qom: Library of Ayatollah Marashi. (In persian)
  - ----- . (1353). “Manuscripts in Yazd” In *Journal of the Central Library and Documentation Center of the University of Tehran*. Section7. pp. 703-713. (In persian)
  - ----- . (1384). *Catalogue of manuscripts of the Islamic Heritage Revival Center*. V.7. Qom: Islamic Heritage Revival Center. (In persian)
  - Al- Haluji, Abd al-Sattār. (1432 A.H/ 2011). *Catalogue of Arabic manuscripts in Dar al-Kotob al-mesriiah (Al- Majamie')*. V.4. Cairo: Dar al-Kotob al-mesriiah; London: Forqan Institute for Islamic Heritage. . (In Arabic)
  - Danesh Pajouh, Mohammad Taqi. (1332). *Catalogue of the library donated by Mr. Sayyed Mohammad Meshkat to the library of the University of Tehran*. V.3. Part 1. Tehran: University of Tehran Press. (In persian)
  - ----- . (1335). *Catalogue of the library donated by Mr. Sayyed Mohammad Meshkat to the library of the University of Tehran*. V.3. Part 4. Tehran: University of Tehran Press. (In persian)
  - ----- . (1339). *Central Catalogue of the University of Tehran*. V.8. Tehran: University of Tehran Press. (In persian)
  - ----- . (n.d.). *Catalogue of Manuscripts in the Library of the Faculty of Law, Political Science and Economics, University of Tehran*. Tehran: University of Tehran Press. (In persian)
  - Danesh Pajouh, Mohammad Taqi; elmi Anvāri, Baha' Al- din. (1359). *Catalogue of Manuscripts of the the Islamic Parliament of Iran's library (Sanā)*. V.2. Tehran: Publications of the Library of the Islamic Parliament of Iran. (In persian)

- -----; Monzawi, Alinaghi. (1356). *Catalogue of Sepahsālār Library*. Part 5. Manuscripts (۵ - ۴). Tehran: University of Tehran Press. (In persian)
- Derāyati, Mostafā. (1392). *Union Catalogue of Iran Manuscripts (FANKHA)*. V. 27. Tehran: Publications of the National Documents and Library Organization. (In persian)
- ------. (1389). *Catalog of Iran Manuscripts (DENA)*. V. 8. Tehran: Publications of the Library of the Islamic Parliament of Iran. (In persian)
- ------. (1399). *Catalog of Iran Manuscripts (DENA)*. Second edition. V. 15. Tehran: Al-Jawād Toos Publications. (In persian)
- ------. (1396). *Mujam al-makhtutat al- arāgiyah*. V.13. Tehran: Publications of the National Documents and Library Organization. (In persian)
- *Defter-i Fatih kotobkhanasi*. (n.d.). Istanbul: Mahmut Bek Matbaasi. (In Turkish)
- *Defter-i kutubkhana Ragib Paşa*. (1310). Istanbul: Dar Saadat. (In Turkish)
- al-Rāzī, Fakhr al-Dīn. (1411 A.H). *Al-Mabahith al-mashriqiyya fi ‘ilm al-ilahiyyat wa-’l-tabi‘iyyat (Eastern Studies in Metaphysics and Physics)*. Qom: Bidar Press. (In Arabic)
- zaidān, yousof. (1955). *Catalog of Alexandria University Manuscripts*. V.2. Cairo: Institute of Arabic Manuscripts.
- Suhrawardī, Shahāb al-Dīn. (1375). *Collection of works of Sheikh Ishraq*. V.1. Introduction and Edition: Henry Corbin, Sayyed Hossein Nasr, Najaf Goli Habibi. Tehran: Farhangi studies and Investigations Institute. (In Arabic)
- Sheshen, Ramazan and others. (1406 A.H). *Catalogue of manuscripts in the Köprülü Library*. V.1. Istanbul: Research Center for Islamic History, Arts and Culture.
- Shirazi, S. M. (Mulla Sadra). (1302 A.H). *Majmuat al-rasael al-tesah*. Tehran: n.p. (In Arabic)
- Tabatabaei Behbahani, Sayyed Mohammad. (1386). *Brief Catalog of manuscripts in the library of the Islamic Parliament of Iran*. Tehran:

- Library of the Museum and Documentation Center of the Islamic Parliament of Iran. (In persian)
- al-Ṭūsī, Naṣīr al-Dīn. (1386). *Sharh Al-isharat wa al-tanbihat*. V.2, 3. Qom: : Mu'assasa-yi Bustane Ketab. (In Arabic)
  - Gholami Moghaddam, Gholam-Ali. (1387). *Catalog of manuscripts in the library of Goharshād Grand Mosque*. V.5. Mashhad: Organization of Libraries, Museums and Documentation Center of Astān Quds Razavi. (In persian)
  - *Catalog of manuscripts of Astān Quds Razavi Library*. V.4 (1325). Mashhad: Toos press. (In persian)
  - Ghadyani, Abbas. (1387). *Comprehensive culture of Iranian history*. V.1. Tehran: Arvan press.
  - Qanawati, George Shahāteh. (1950). *Mehrjane Ibn Sina: Moallafāte Ibn Sina*. Cairo: Dar al- maāref.
  - Mottaghi, Hossein. (1384). "Review the of *Catalog manuscripts*" in *Mirathe Shahāb*. No. 41, 42. pp. 103-162. (In persian)
  - Marashi Najafi, Sayyed Mahmud. (1383). *Catalogue of photographic manuscripts of the great library of Ayatollah Marashi*. V.32. Qom: Library of Ayatollah Marashi. (In persian)
  - Maghsoud Hamadāni, Javād. (n.d.). *Catalogue of manuscripts in the library of the west of Akhund School - Hamedān*. n.p.
  - Monzawi, Ahmad. (1346). *Catalogue of National Parliament's Library*. V.12. Tehran: Publications of the Library of the National Parliament of Iran. (In persian)
  - ----- . (1348). *Catalogue of National Parliament's Library*. V.16. Tehran: Publications of the Library of the National Parliament of Iran. (In persian)
  - ----- . (1384). *Catalogue of Manuscripts of the Great Islamic Encyclopedia Center*. V.2. Tehran: The Great Islamic Encyclopedia Center. (In persian)
  - Mahdawi, Yahya. (1333). *Catalogue of Ibn Sina's works*. Tehran: University of Tehran Press. (In persian)
  - Mahdi Bayat, Fazel. (1977). "Arabic manuscripts in the school of Tup Qāpi Sarai in Istanbul". *Al-Mawrid magazine*, v.6. No. 4. pp. 407-480.

- Mir Damad, Mir Mohammad Baqer . (1367). *Al-Qabasat*. Research by Mahdi Mohaghegh. Tehran: University of Tehran Press. (In Arabic)
- Naraqī, Muhammad Mahdi. (1380). *Sharh Al- Ilahiyat min Kitab Al-Shifa'*. Qom: Congress honoring Naraghi researchers. (In Arabic)
- Nuruosmaniye Kotobkhānasında Mahfuz Kotob Mowjudah .... (n.d.). n.p.
- Welaei, Mahdi. (1364). *Catalogue of Manuscripts of Astan Quds Razavi Central Library*, V.11. Mashhad: Astan Quds Razavi Central Library Publications. (In persian)
- Avicenna. (1974). *The Life of Ibn Sina*. A critical edition and annotated translation by William Gohlman. Albany, New York: State university of new York press.
- Cureton, W. et Rieu. Ch. (1846-71). *Catalogus Codicum Manuscriptorum Orientalium qui in Museo Britannico Asservantur, partem secundam. codices Arabicos amplectentem*. London.
- Derenbourg, H. (1884). *Les manuscrits arabes de l'Escorial*, volume I. paris:
- Gutas, D. (2014). *Avicenna and the Aristotelian Tradition, Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works*. Leiden: Brill.
- Mingana, A. (1934). *Catalogue of the Arabic Manuscripts in the John Rylands Library Manchester*. Manchester: Manchester University Press.
- Witkam, Jan Just. (2006, 2007). *Inventory of the Oriental manuscripts of the library of the University of Leiden*, volume 2. Leiden: Ter Lugt Press.
- <http://www.muslimphilosophy.com/sina/works/AN195.pdf>
- <http://ktp.isam.org.tr/ktpgenel/detailrecords.php>
- www.nlai.ir
- <https://library.razavi.ir>
- <https://ambrosiana.comperio.it/opac/detail/view/ambro:catalog:104458>

- https://digitallibrary.al-furqan.com/our_is_item/manid/676158/groupid/54408
- <https://digital.aqr.ir/newindex.aspx?pid=6&ID=1518762&Complete=1&CBNID=12342748-29ce-46da-9117-3a5b9f098830>